

**Національна академія наук України
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка**

СПАДЩИНА

**Літературне джерелознавство
Текстологія**

Том 5

**Київ
ВД «Стилос»
2010**

ББК 83.00(4УКР)
С 71

Засновник видання:

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка
Національної академії наук України

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 13456–2340Р

Редакційна колегія:

д. і. н. Сергій Білокін, д. ф. н. Валерія Смілянська,
к. ф. н. Галина Бурлака, к. ф. н. Сергій Гальченко,
д. ф. н. Мирослава Гнатюк, к. ф. н. Віктор Дудко, д. ф. н.,
академік НАН України Микола Жулинський (голова),
д. і. н. Надія Миронець, д. ф. н. Володимир Панченко,
д. ф. н. Елеонора Соловей

Відповідальний редактор

к. ф. н. Галина Бурлака

Рецензенти:

д. ф. н. С.С. Кіраль, д. ф. н. Л.З. Мороз

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
(*протокол № 10 від 26 жовтня 2010 р.*)

Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія /
С 71 Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К.:
ВД «Стилос», 2010. – Т. 5. – 576 с.

Черговий п'ятий том щорічника публікує низку джерело-
знавчих і текстологічних досліджень з питань української літе-
ратури ХІХ–ХХ століть. Розділ «Публікації» вводить до науко-
вого обігу невідомі раніше тексти, які додають нові інформації
з культурологічної сфери різного часу. Публікуємо також ано-
тації п'яти фондів, нещодавно опрацьованих у відділі рукопис-
них фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка
НАН України.

ББК 83.00(4УКР)

Галина Бурлака, Ігор Гирич

Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики¹

У хронологічній послідовності на підставі документів простежується історія взаємин двох славетних діячів української культури. Ціла низка фактів вводиться у науковий обіг вперше.

Ключові слова: *біографія, історія української культури кінця XIX – початку XX століть.*

Halyna Burlaka, Ihor Hyrych. Franko and Hrushevsky: an Essay of Impartial Characterization

The history of relations of two outstanding figures of Ukrainian culture is traced in chronological order on the basis of documents. A number of facts is brought into critical use for the first time.

Key words: *biography, history of Ukrainian culture of the late XIX – early XX centuries.*

Взаємини Франка з Грушевським, двох титанів української культури, впродовж тривалого часу – фактично, впродовж всього XX ст. – викликали багато протилежних тверджень. Особливо ця різновекторність оцінок виявилася після смерті Грушевського. Радянська історіографія намагалася всіляко підкреслити розбіжності між двома великими вченими: Грушевського приписати до «буржуазних націоналістів», а Франка – до «революціонерів-демократів». На межі XX–XXI ст. низка джерельних публікацій та наукових досліджень спростували

¹ Основний текст цієї статті написаний для енциклопедії «Іван Франко», т. 1, який готується до друку Львівським відділенням Інституту літератури ім.Т.Г. Шевченка НАН України.

цю примітивну тезу, і зараз є можливість об'єктивно, на підставі фактів розглянути тему творчих, ідеологічних і особистих контактів Грушевського та Франка.

Франко вперше почув про Грушевського у 1885 р., коли газета «Діло» (№ 60–68) за рекомендацією І. Нечуя-Левицького вмістила його оповідання «Бех-аль-Джугур» (19-річний випускник Тифліської гімназії обрав псевдо «М. Заволока», під цим іменем з'явилася більшість нечисленних прижиттєвих публікацій художніх творів Грушевського). У наступному 1886 р. альманах «Степ» умістив оповідання Грушевського «Бідна дівчина». Рецензія Франка на цей альманах² містить першу публічну згадку про молодого автора. Оцінка дається досить суперечлива: спочатку в переліку «белетристичних творів, гідних уваги», критик називає оповідання (у Франка – «повість») «молодого, але незвичайно талановитого автора М. Заволоки». Через кілька абзаців, детальніше аналізуючи «Бідну дівчину», Франко пише значно стриманіше: «Задум досить звичайний, ціла річ, на мою думку, не дуже добре умотивована і недостатньо художньо змальована». Наступні міркування з'ясовують, що саме оповідання «Бех-аль-Джугур» задало високі критерії для оцінювання. «Цей дуже жваво написаний нарис засвідчував у молодому авторі незвичайний талант», однак його наступні твори «не здійснили досі цих сподівань».

Ймовірно, тоді ж (1886–1887) Франко ознайомився і з рукописом незавершеної повісті Грушевського «Свої й чужі», який з ініціативи І. Нечуя-Левицького був переданий І. Белеєві для публікації, але свого часу не друкувався. Про таку поінформованість свідчить, зокрема, лист Франка до М. Драгоманова від 9 серпня 1894: «Про Груш[евського] я не знаю багато. Він

² Першодрук рецензії польською мовою: Prawda. – 1887. – № 49; див. також: Франко І. Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон, 1886. Друк. у Петербурзі, 1886 // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 114–116. Далі, посилаючись на це видання, подаємо у тексті том і сторінку.

дебютував у нашій літературі декількома новелами з підписом «Михайло Заволока» і навіть написав був роман [насправді – повість. – Г.Б.] «Свої й чужі» – річ зовсім слабу» (т. 49, с. 508).

Не пройшли повз увагу Франка й ранні наукові праці Грушевського, який з 1888 почав публікуватися, зокрема, у львівській «Правді». Знаменно, що одна з перших рецензій Грушевського вийшла у співавторстві з Франком: Г. і Ф. [Грушевський і Франко]. Урсин. Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы. СПб., 1887 // Правда. – Львів, 1888. – Т. 1. – С. 203–208³. Очевидно, це сталося без відома Грушевського, тобто, Франко просто дописав дві сторінки до тексту, надісланого чи переданого з Києва у редакцію, найімовірніше, за посередництвом О. Кониського. Але таке співавторство констатувало співзвучність негативних оцінок рецензованої роботи поляка М. Здзеховського (Урсина), який заявляв, що типовими ознаками слов'янських народів є месіанство й містичний патріотизм. Грушевський зосередив свою критику на тезі про «апатію і месіанізм» творчості Т. Шевченка. Франко розвинув висловлені аргументи, підкреслив необізнаність польського літературознавця з творчістю Т. Шевченка, упередженість його теоретизувань і гостро засудив, назвавши «круглим ігнорантом і шовіністом». Предмет критики був настільки показовим, що того ж року Франко опублікував самостійну рецензію «Т. Szewczenko w oświeceniu p. Ursina» (Kraj / Przegląd literacki. – 1888. – № 52. – 23. XII. – S. 12–15. Підпис – Taras)⁴; а також коротшу

³ На жаль, не збереглися рукописні джерела цієї рецензії, однак за стилем викладу досить упевнено можна визначити, де межа тексту Грушевського, а що дописав Франко. У бібліографіях творів Франка ця публікація взагалі не фігурує, а у першій бібліографії творів Грушевського, укладеній І.Е. Левицьким, чітко вказано: «Д-р Франко написав кінець статті на стор. 207 і 208» (Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського, зладив Іван Ем. Левицький // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському... – Львів, 1906. – С. 15).

⁴ Сучасна публікація в українському перекладі: Тарас Шевченко в освітленні пана Урсина // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 238–243.

бібліографічну звітку також польською мовою (Kwartalnik Historyczny. – 1888. – № 2. – S. 273–274)⁵.

Відомою Франкові була й дипломна робота Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1891), удостоєна золотої медалі. У листі до М. Драгоманова від 14 січня 1893 з приводу першого тому Записок НТШ Франко писав: «Кандидат на кафедру руської історії у Львові Грушевський переповів (закрившиися псевдонімом [М. Сергієнко. – Г.Б.] головну главу із своєї книжки про історію Київської землі» (т. 49, с. 376). Приблизно тоді ж – на початку 1893 року – Франко з'ясував для себе, що М. Заволока, М. Сергієнко і М. Грушевський – та сама особа; ще в кінці 1892 р. він не знав цього, адже у статті «Наше літературне життя в 1892 році» (Зоря, 1893, № 1, 2) писав таке: «Затих якось і молодий автор прекрасної повістки «Бех-аль-Джугур», друкованої колись у фейлетоні «Діла», письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії; правда, його пізніша, трохи більша повість «Свої і чужі», котру я читав у рукописі, значно ослаблювала ті надії. До київської групи укр[аїнських] письменників треба зачислити й обох авторів статей, надрукованих в першому томі «Записок Тов[ариства] ім. Шевченка»: М. Сергієнка і Тадея Рильського» (т. 29, с. 12).

Основною причиною підвищеного інтересу галицької інтелігенції до Грушевського у 1893–1894 було те, що саме його кандидатура за наполяганням В. Антоновича та О. Кониського висувалася, а згодом (11 квітня 1894 р.) була затверджена на посаді «ординарного професора кафедри всесвітньої історії з окремим узглядненням історії Східної Європи» Львівського університету. Створення цієї кафедри було одним з досягнень політики «нової ери», головним чином, О. Барвінського. 2 жовтня н. ст.

⁵ Сучасна публікація в українському перекладі: Урсин. Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы. СПб., 1887 // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 2008. – Т. 53. – С. 205–206.

1894 р. Грушевський прибув до Львова, 12 жовтня прочитав вступну лекцію до нового курсу історії України. Вона пройшла успішно при численній аудиторії, де, крім студентів, було чимало старших слухачів. Текст лекції було опубліковано⁶, також і звіт про цю подію – див. Правда. – 1894. – № 10; Діло. – 1894. – № 220.

У цей час відбулося й особисте знайомство Франка з Грушевським. Природньо, що спочатку вони приглядались, вивчали один одного. Як показали подальші події, обоє оцінювали людей не за слова, а за конкретні справи. Крім інформації про Франка як письменника, науковця, публіциста, здобутої з друкованих джерел, Грушевський мав змогу почути про цю людину чимало відгуків від київських старогромадівців, знайомих з ним особисто. Здається, найбільше застерігав від співпраці з Франком О. Кониський, повторюючи навіть у листах, що «у Рижого [так він називав Франка після 1888. – Г.Б.] і на макове зерно нема щирости»⁷.

Точна дата особистого знайомства невідома, однак у листі до О. Барвінського від 23 жовтня Грушевський пише: «Пробачайте, що турбую, але я хотів як скоріше вашу думку знати щодо Франка»⁸. Навіть з цієї фрази – першої у листі – помітно, що знайомство з Франком схвилювало і дуже зацікавило молодого професора. Мабуть, спілкування їхнє не було побіжним, Грушевський побачив потужну інтелектуальну силу, шанси

⁶ Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня [старого стилю. – Г.Б.] 1894 р. // ЗНТШ. – 1894. – Т. 4. – С. 140–150.

⁷ Кониський О. Лист до М. Грушевського від 4 грудня 1894 р. // Листування Михайла Грушевського (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства») / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К., Нью-Йорк, Париж, Л., Торонто, 2006. – Т. 3. – С. 86. Далі при посиланні на це видання вказуємо: Листування Михайла Грушевського, том, сторінка.

⁸ «Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу» [листи М. Грушевського до О. Барвінського за 1894 р.] / Передмова, публікація та примітки Л. Зашкільняка // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 80–81.

конструктивної роботи, заради цього був готовий вибачити Франкові політичні «гріхи», які, зрештою, не здавались Грушевському принциповими, і тому, не чекаючи повернення Барвінського з Відня (з сесії австрійського парламенту), хотів знати його позицію. Через кілька днів він знову запитує про Франка: «Чи можна б і єму доручити укладання якого тома, під доглядом загального редактора, якого Товариство до видавання джерел поставить?»⁹. Однак Барвінський був непохитним: «Щодо Франка, то Ви, добродію, станули на тому становищі, на якому супроти нього я стояв в 1888 році. Ще будши в Тернополі, я дорікав громаді львівській, що відтручує таких спосібних і рухливих людей, як Франко, Павлик і т. ін. [...] Короткий досвід показав, що не можлива спілка.»¹⁰

Однак Грушевський, тверезо проаналізувавши ситуацію, визначив власну, незалежну позицію. З Франком у нього швидко зав'язалися приятні стосунки, це підтверджує такий уступ з листа Франка до А. Кримського від 21 грудня 1894 р.: «...тут екземпляр [видання творів Сковороди. — *Г.Б.*] є у проф. Грушевського; значить, від нього можу мати, коли мені буде треба» (т. 49, с. 529).

28 жовтня 1894 помер О.Огоновський, і звільнилося місце професора української мови й літератури у Львівському університеті. Франко робить спробу здобути доцентуру, його справу розглядає, зокрема, університетська комісія, а одним з її членів призначено Грушевського. У листі до М. Драгоманова від 14 листопада 1894 Франко інформував: «З моєю доцентурою діло стоїть так, що вибрано комісію з трьох референтів: Каліна, Пілят і Грушевський. Розказували мені, що на конференції професорів при виборі тої комісії всі професори поляки були за тим,

⁹ *Грушевський М.* Лист без дати до О. Барвінського. — ЛНБ ім. В. Стефаника. — Барв. 1026/77. — Арк. 35.

¹⁰ Цит. за: *Возняк М.* Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті // *Іван Франко.* Статті і матеріали. — Зб. 1. — Л., 1948. — С. 61.

щоб допустити мене, а з русинів Шараневич не говорив нічого, а Грушевський був проти мене. Які аргументи він виводив у поле, не знаю» (т. 49, с. 528). Схоже, однак, що Франка не зовсім достовірно інформували, про що він і сам, здається, здогадувався. Згодом він сказав про це у статті «Історія моєї габілітації» (1912), стверджуючи, що місцеві професори «поводились зі мною прихильно та лояльно», «мене зовсім без перешкоди допущено до габілітації на Львівському університеті» (т. 39, с. 45).

Приблизно у цей же час (початок листопада 1894) у недованому листі до Барвінського Грушевський скаржитись, що його членство у «Франковій комісії» спричинило неабиякий тиск з боку офіційних кіл. Молодий професор потрапив у скрутне становище, вперше йому довелося у галицьких обставинах самостійно розв'язувати проблему конфлікту між «обов'язком» і власною совістю, в той час як його голос, зрештою, небагато важив. «Себто, я маю бути козлом жертвенним в справі Франковій, а тоді поляки й без мене справу катедри порішать»¹¹. Здогадуючись, що реальні дійові особи воліють залишатися за лаштунками цієї справи, він у наступному листі робить щиру, хоч досить наївну спробу вплинути на пана посла: «Також просили мене [чернівчани. — Г.Б.] — просити, щоби Ви Франку з габілітацією помогли» (лист від 22 листопада, там само). Як тепер відомо, Барвінський доклав певних зусиль, щоб призначення Франка не відбулося, але на той час мало хто про це знав. У листі від 14 (2) червня 1895 р. Грушевський писав Барвінському: «Перед габілітацією Франка дзвонили, що я рию під Франка, тепер, чую, Колесса годить людей, що я попираю Студинського, а п. Вахнянин противно. Можу запевнити, що ні для кого не поведжуся в своїй діяльності ані особистими преділекціями, ані анзами [?], принаймні, свідомо»¹². Ймовірно, саме ця історія вперше показала Грушевському непрезентабельну «кух-

¹¹ «Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу»... — С. 82.

¹² ЛНБ ім. В. Стефаника. — Барв. 1026/77. — Арк. 59–60.

ню» галицьких реалій, викликавши у нього справжню огиду. Через місяць після початку викладів він готовий був просити відпустки: «Атмосфера громадська львівська так тяжка для мене, що конечне мушу виїхати, як не до Росії, то кудись на цілковиту чужину»¹³.

Розглядаючи еволюцію взаємин Франка і Грушевського, неминуче приходимо до необхідності аналізу ідеологічного аспекту. Поширеним серед істориків є переконання, що у київський період Грушевський сповідував ідеологію консерваторів-народовців, тоді як Франко був драгоманівцем і радикалом. На підтвердження наводиться такий фрагмент Франкового листа до Драгоманова від 9 серпня 1894: «Щодо політичних поглядів, він, здається, барвінщанин [...], коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих його політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був і його підпис» (т. 49, с. 508). Насправді чітко і однозначно визначати політичну позицію Грушевського на той час було б передчасним, це можна робити лише в загальних рисах. Його «Щоденник 1888–94 рр.» (К., 1997) свідчить про заглиблення у науку, релігійні й особисті переживання, про участь у громадському житті, але про політику – жодного виразного висловлювання. Тим більш некоректно говорити про партійність раннього Грушевського у сучасному розумінні. Очевидно, його тогочасні політичні симпатії були досить розпливчасті (хоча національні й громадські пріоритети якраз вже зовсім чітко визначились), як і в багатьох наддніпрянців, зокрема, через відсутність у Російській імперії повноцінного політичного життя. Факт згаданого підпису на підтримку політики Барвінського лише засвідчує несаможиттєвість, певну залежність на той момент молодого Грушевського від своїх духовних провідників В. Антоновича й О. Кониського. Разом з тим, є свідчення, що вже тоді Грушевський схилився до центризму, ще на початку 1894 р. робив

«Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу»... – С. 82.

спробу переконати О. Барвінського шукати порозуміння з радикалами, зокрема, з Франком, однак той категорично відкинув цю ідею¹⁴.

З огляду на це після переїзду до Львова Грушевському не довелося надто коригувати власні переконання, він аж тепер почав їх виразно окреслювати, і галицькі реалії примусили це зробити дуже швидко, навіть поза його бажанням. У листі від 22 листопада 1894 р. він пише Барвінському: «Мав добру суперечку з Даниловичом, котрий признав, що прилучене радикалів до народовців, яко лівиці, було б добре, і просив у Львові побалакати про довірочну організацію. Хоч я в політику не ангажуюсь, а проте раджу Вам подумати за се. Потребу лівиці, я думаю, й Ви відчуваєте, тільки лівиці союзної»¹⁵.

Основним фактором, через який Грушевський активно увійшов у галицьку політику, була робота у Науковому товаристві імени Шевченка, а з 1897 – керівництво ним. До цього часу товариство фактично було науковим органом народовців. Між тим, здібніші науковці, передусім Франко, були, як правило, на боці молодих радикалів. Грушевський розумів необхідність залучення нових сил для наукової праці, але він також мав спочатку певну моральну залежність від політичної сили, яка заклікала його на університетську кафедру. Незабаром Грушевському вдалося поєднати позитивні моменти обох галицьких партій, змінивши той напрям політики, який заповідали йому В. Антонович і О. Кониський. У цьому основним своїм союзником він мав Франка, котрий теж добре розумів необхідність широкої бази для розгортання національного руху. Кінець політики «нової ери» підштовхнула більшість народовців (окрім правих консерваторів на чолі з О. Барвінським) до об'єднання з радикалами. Йдеться про створення національно-демократичної

¹⁴ Див. лист О. Барвінського до М. Грушевського від 24 лютого 1894 – ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 1–4.

¹⁵ «Не маю іншого інтереса більшого, як добро свого народу»... – С. 82.

партії. «Тут справді була на думці велика річ – витягти політичний віз галицьких українців з малого обійстя на широке поле, і коли це не вдалося, Грушевський і Франко відійшли і не взяли участі у дальшому процесі формування нової національно-демократичної партії»¹⁶.

Грушевський обрав співпрацю з Франком у політичній, науковій, культурницькій сферах, і час показав, що це було конструктивне рішення. Багато ініціатив Грушевського стали успішними лише завдяки Франковій підтримці та його самовідданої праці. Цей творчий тандем був організаційним центром і основною науковою потугою у НТШ, відіграв провідну роль у заснуванні журналу «Літературно-науковий вісник», створенні Українсько-руської видавничої спілки та низці інших громадських починань.

Особливо багато сил вимагала розбудова НТШ. Формально ще з 1892 перетворене на наукове, це товариство лише з середини 90-х років остаточно сформувало відповідні структури, а також почало набувати ваги у науковому світі. Головна заслуга у цьому, безперечно, належить Грушевському. Він же залучив до роботи у НТШ і Франка, котрий ще у 1893 писав Драгоманову: «Щодо Тов[ариства] Шев[ченка], то я стою при своїй думці – не подаватися в його члени» (лист від 21 квітня 1893; т. 49, с. 391). Однак зміна ситуації дала змогу Франкові не просто активніше друкуватися у виданнях Товариства, а посісти одне з чільних місць у його керівництві, зокрема, він став головою філологічної секції, редактором цілої низки видань Товариства. Хоч навантаження було дуже велике, але це дало сталий заробіток, що у його обставинах, особливо після конфлікту з поляками у 1897 р., коли він втратив роботу у газеті «Kurjer Lwowski», було надто важливим.

У спогадах І. Кобилецького зафіксовано цікаве спостереження: «До цього часу [до співпраці з Грушевським. – Г.Б.]

¹⁶ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка. – Л., 1997. – С. 369.

Франко стоїть на військовій стопі проти всіх і вся. По приїзді Грушевського ця боротьба припиняється, і Грушевський, здається, має на Франка рішучий вплив»¹⁷. Очоливши НТШ, Грушевський перебрав на себе і функцію політичного провідника, Франко ж, навпаки, здобувши в особі Грушевського протектора, відійшов від активної політики й зосередився на суто наукових і мистецьких проблемах.

Впродовж перших років після обрання Грушевського головою НТШ між ним і Франком панувала цілковита згода. «Ви занадто вже нападаєте на Франка, я з ним в Товаристві маю діло вже третій рік і ще ні разу не посварився» – писав Грушевський до О. Кониського 29 травня 1897 року¹⁸. У виступі на 25-літньому ювілеї літературної творчості Франка у 1898 р. Грушевський насамперед говорить про широкий діапазон інтересів ювіляра і продуктивність його праці: «Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і популярна література, не кажу вже за політичне і суспільне життя – в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілята, скрізь zostавляє він визначні сліди»¹⁹.

Франко також не раз публічно висловлював свою високу оцінку діяльності Грушевського: «Хто б там не приписував собі заслугу зреформовання сього товариства [йдеться про НТШ. – Г.Б.], се одно треба сказати, що заслуга зорганізованя в ньому наукової праці вповні належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незламної волі і невичерпаної енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого-історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю, які тільки той може оцінити вповні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого

¹⁷ *Кобилецький І.* Дещо про Франка // Там само. – С. 37.

¹⁸ Листування Михайла Грушевського... – Т. 1. – С. 66.

¹⁹ *Грушевський М.* [Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності І.Франка] // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т. 2. – С. 482.

опинився молодий професор, прибувши з України, і з яким мусив боротися всіма способами розумної педагогії²⁰. Роблячи огляд української літератури за 1899, Франко не оминув і наукових видань. «Крім “Записок”, що виходили кожних два місяці, найвизначнішими публікаціями були: другий том “Історії України-Руси”, оригінальний твір, написаний професором М. Грушевським, призначений служити вступом до університетського курсу, що подавався не зовсім як прагматична історія України, а швидше як розгляд внутрішніх відносин у стародавній Русі з особливою увагою до спірних наукових питань, причому автор у численних відступах знайомить читача з основними дослідженнями з цих питань (т. 33, с. 17). Це “гарна, добра книжка, що заслуговує на увагу, рівних якій не має жодна старіша слов’янська література”, як твердить про неї проф. Брюкнер»²¹. Таку ж високу оцінку наукової й організаційної діяльності Грушевського Франко дав у статті «Южнорусская литература» (т. 41, с. 156, 161).

Особливо виразний аналіз діяльності Грушевського присутній у статті Франка «Українці», яка, щоправда, свого часу не мала особливого розголосу на українських теренах, тому що, написана на початку 1906, була опублікована 1911 у Будапешті угорською мовою. Характеризуючи поступ громадського життя українців, Франко схематично накреслив його так: «Потроху цей рух пустив глибокі корені, зріс його ідейний зміст, особливо під впливом трьох різних поколінь, поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-х роках ХІХ ст. домінував вплив Куліша, у 70-х і 80-х – Драгоманова, а в 90-х – Грушевського. З цих трьох напрямів перший можемо назвати формально національним, другий – радикально-соціальним

²⁰ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 2009. – Показчик купюр. – С. 229.

²¹ Франко І. Українська [література за 1899 рік] // Там само. – С. 176. Перша публ. – чеською мовою у складі статті «Přehled literatur slovanských za r. 1899» // Slovanský přehled. – 1900. – № 10. – С. 475–480.

і третій – національно-радикальним» (т. 41, с. 189). Далі Франко пише про Грушевського: «Йому судилося стати представником найновішої фази “українства”, яка відштовхувалась від суспільних і політичних ідей драгомановського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями. Виступав Грушевський і з прозовими творами (особливо цікавий його історичний твір “Про батька козацького Богдана Хмельницького”). Але головною його працею є планована на 8 великих томів, та досі доведена лише до 5-го тому, “Історія України-Руси”, в якій не лише підсумовуються й оцінюються здобутки сучасних історичних досліджень, що стосуються українських територій, а й викладаються концепції життя всього українського народу [...]. Другою заслугою Грушевського є його видатний організаторський дух, який був здатний гуртувати навколо себе однодумців з усієї України» (т. 41, с. 192).

Сфери наукових інтересів Франка і Грушевського значною мірою перетиналися, але це, як правило, не було приводом до суперництва, а навпаки, служило стимулом. У практику їхнього повсякденного спілкування у 1897–1907 увійшли читання і обговорення рукописів праць один одного – і наукових, і публіцистичних, при цьому було висловлено і враховано чимало слушних зауважень і порад. Про це є згадки у «Щоденнику» Грушевського 1904–1910 рр.²², також виразним прикладом є слова з передмови до розвідки Франка «Святий Климент у Корсуні», написані 1906: «...Вважаю своїм милим обов'язком висловити ширу подяку всім тим добродіям, що своїми порадами та вказівками помогли мені доконати сеї праці, отже, поперед усього впов. проф. М.Грушевському за ширу участь, з якою він слідив за ходом моєї праці, і за ті критичні уваги, які уділяв мені на кожному кроці» (т. 34, с. 8). Так само ширу подяку Грушевському висловлював Франко у передмовах до першого тому

«Апокрифів і легенд з українських рукописів» (т. 38, с. 79): «за введання накладу на друк книги», 1897 рік), до першого тому «Галицько-руських народних приповідок» (т. 38, с. 316): «проф. Грушевському, який своїми порадами і вказівкам був мені помічний при укладанні плану видання, а також ласкаво читав коректуру перших 200 сторін цього тому і дуже часто робив свої цінні уваги» (1905 рік).

У працях Франка є ціла низка бібліографічних покликів на «Історію України-Руси» Грушевського і як на джерело чи наукове підтвердження історичних фактів, і як на певну віху в історіографії (т. 34, с. 168, 170, 179, 214, 296, 297; т. 36, с. 417, 418; т. 37, с. 445; т. 38, с. 346, 366; т. 39, с. 70, 144, 362, 368; т. 40, с. 83, 84; т. 42, с. 8, 9, 136, 175, 176; т. 42, с. 438, 456, 464, т. 43, с. 26, 29, 33, 314 та ін.). Високо цінуючи працю свого колеги, Франко, проте, був далекий від сліпого схиляння чи фетишизування результатів цієї праці. Він їх сприймав насамперед як науковець, не раз підхоплював і розвивав ту чи іншу думку Грушевського, яскравіше й детальніше змальовуючи якийсь виразний історичний факт, або й полемізував з ним з окремих питань історичного процесу (т. 6, с. 38; т. 34, с. 304; т. 42, с. 184–185, 408, 465, 473). Про визнання за Грушевським значного наукового внеску свідчить, наприклад, така фраза з рецензії Франка на дослідження П. Владимирова «Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков»: «...особливо незнання праць проф. М. Грушевського помстилося на нім [на П. Владимирова. – Г.Б.] дуже немило» (т. 35, с. 258). Звертає на себе увагу оригінальна характеристика творчого методу Грушевського, дана Франком в одній з останніх його наукових праць – «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія», яку дослідники датують 1914 (за життя автора не публікувалася): «П'ятий том “Історії України-Руси” проф. Грушевського присвячує Потієві не мало місця на ст. 475–617, але з самого характеру тої праці – представлення історичних подій на широкім тлі політичних та суспільних відносин – виходить, що особа,

одиниця топиться, так сказати, в морі відносин, що проноситься перед нами хиткими та звичайно каламутними хвилями. Тому думаю, що моя проста характеристика Потія як чоловіка й письменника, не буде зайвою» (т. 39, с. 509). Це формулювання віддзеркалює сутність двох стилів, двох різних творчих індивідуальностей: Грушевському було важливо накреслити хід історичного розвитку українського народу в загальних рисах, а Франко більше цінував персоніфікацію цього процесу, заглиблення у тонкощі психології, хоч і не заперечував необхідність синтезувальної праці.

Тісна співпраця з Грушевським у науковій, видавничій, громадській сферах не заважали Франкові залишатися цілком самодостатньою творчою особистістю: «Про вплив Грушевського на мою літ[ературну] діяльність не можу вам нічого сказати. Ані його твори ні в чім не були для мене взірцем, ані його знання літератур не є таке, щоб я міг дечим від нього покористуватися. Чи мав я який вплив на нього, сього також не можу сказати» (лист до А. Кримського від 26 серпня 1898, т. 50, с. 113).

Грушевський потребував Франка не лише як головну літературну силу, талановитого ученого, але і як соратника в боротьбі з різноманітною опозицією в НТШ, як дорадника в культурній і громадській роботі. Він ужив усіх заходів, щоб залучити Франка до роботи у НТШ, а з 1898 – у «ЛНВ». Франко також високо цінував діяльність Грушевського, але ще й убачав у ньому людину, яка давала заробіток і можливість існувати великій Франковій родині. Проте Грушевський, користуючись фантастичною працездатністю Франка, спонукав його працювати не лише на творчій ниві, але й виконувати величезний обсяг технічної роботи: читати коректуру, правити рукописи, укладати покажчики, редагувати силу-силенну різних матеріалів, які проходили через «ЛНВ» і НТШ. Франко не міг відмовитися від низки замовних статей і рецензій, від підписування різних відозв, укладених Грушевським. Це дало привід говорити, особливо під час хвороби Франка, про експлуатацію й використання його з боку

професора. А ось як бачив це через багато років сам Грушевський: «Обставини склалися так, що на мою долю припадало більше організаційної, керівничої праці, і не раз «благоприятелі» пробували заграти на Франковій амбіції, уболюючи і дивуючись, як се він, так старий, заслужений діяч, «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще, так би сказати, заграничного зайди. Але я добре знав, що сі уболювання ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь у роботі, не тільки в очах людей, мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична «рука Грушевського» часто викликала навіть малообґрунтований страх. Не раз, коли я, вважаючи певну справу, певне видавництво настільки наладженим і організованим, що воно може йти без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки «на страх ворогам». Так було, наприклад, з «Літературно-науковим вістником», [...]: мовляв, він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш: і я мусив згодитись, хоч приходилось мені тоді дуже тяжко»²³.

Чому це відбувалося? Чому Франко був схильний коритися цьому авторитетові, йти у фарватері його настанов?

Насамперед, хоча «слово Михайла Грушевського теж мало значіння у Франка, але й за ним він не пішов би, якби був іншої від нього думки»²⁴. Позиції Грушевського і Франка у багатьох питаннях були схожими, і вони обоє це дуже цінували. По-друге, на кінець 1890-х років, після болючих невдач у науковій та політичній кар'єрах, Франко відчував моральну втому, розчарування. Замкнута каста галицьких «ноблів» не впускала його у своє коло, хоч на словах визнавала його таланти й заслуги.

²³ *Грушевський М.* Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. — Л., 1997. — С 215.

²⁴ *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Там само. — С. 369.

Поява Грушевського і його неупереджене ставлення дали надію на достойне місце у суспільній ієрархії, що, попри всю Франкову скромність, не могло не служити певною моральною сати-сфакцією. Нарешті, ще одна причина – незмінно непевне матеріальне становище Франка, необхідність пошуку засобів для утримання родини. Запросивши Франка для роботи у НТШ, Грушевський забезпечив його постійною платнею: «І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагнули його пониження. Франко не мусив іти до них на поклін»²⁵. У 1898 році, коли відзначалося 25-річчя літературної діяльності Франка, Грушевський організував збір коштів для нього. Як людина практичної вдачі, він взяв на себе піклування про фінансовий бік життя письменника й ученого.

У 1901 р. Грушевський придбав земельну ділянку на тодішній околиці Львова і запросив Франка оселитися поряд, допомагав йому матеріально. Їхні будинки споруджував той самий архітектор – Мартін Заходній. Для людини, яка б не була йому близька за характером і переконаннями, професор цього не робив би. «Поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселий та гутірливий і любив ходити до них. Недаром присвятив він свою найкращу повість “Перехресні стежки” “Марії і Михайлові Грушевським на доказ щирої приязні”»²⁶. Справді, після публікації у «ЛНВ» видання цього твору окремою книжкою (дата видання на обкладинці – 1900, на титулці – 1899) мало таку присвяту: «Високоповажаним Марії і Михайлови Грушевським на доказ щирої приязні присвячує автор».

З іншого боку, відомо, що з часом таке сусідство не було приемним для обох. Особливу роль при цьому відіграла дружина Франка Ольга Федорівна, яка з великою неприязню ставилася до подружжя Грушевських. Через це конфлікти на

²⁵ Грушевський М. Апостолові праці // Там само. – С. 213.

²⁶ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Там само. – С. 374.

побутовому рівні розпочалися ще з моменту початку зведення будинків на садибах Франка і Грушевського (див. про це, зокрема, лист Франка до Є. Трегубова від 14 листопада 1901, т. 50, с. 175).

Вже у 1903 році, як свідчать спогади, Франко так сказав про свої відносини з Грушевським у його ж помешканні: «Ми зі собою не буваємо, я лише приходжу сюди в справі товариства Шевченка»²⁷ – наче виправдовуючись перед сторонніми за це своє близьке сусідство. Є багато свідчень про прохолодність у взаєминах, суто діловий характер співпраці, відсутність якоїсь особливої задушевності у стосунках. Водночас відчувається респект і рівноправність сприйняття на рівні духовної творчості й громадської діяльності. Цікаво, що впродовж усього періоду взаємин, навіть найтепліших у 1897–1905 роках, Грушевський ніколи в листах не звертався до Франка зі словом «Дорогий», як, наприклад, до О. Кониського, О. Олесья, С. Єфремова, В. Доманицького та ін., а лише – «Високоповажаний пане докторе» та «Високоповажаний Добродію». Виняток – листівка з Парижа від 21 квітня 1903 р., де перша фраза: «Ну, Дорогий Доктор, от я вже й на місці»²⁸. У листі, писаному «в ніч з 20 на 21 жовтня 1906», під час відомого конфлікту через Франкових псів Грушевський дозволяє собі почати розмову з такого емоційного сплеску: «Високоповажаний Пане Доктор, мій найблизший Товаришу в роботі суспільно-національній і Приятелю!»²⁹. Франкова кореспонденція до Грушевського також емоційно стримана: «Високоповажаний Пане Професор», «Вельми Шановний Добродію». Єдиний лист Франка, який починається звертанням «Дорогий друже» (т. 50, с. 112), як виявилось, адресувався не Грушевському, а О. Маковецьві³⁰.

²⁷ *Застирець Й.* Зі споминів про блаженної пам'яті д-ра Івана Франка // Там само. – С. 501.

²⁸ Листування Михайла Грушевського... – Т. 1. – С. 90.

²⁹ Там само. – С. 95.

³⁰ Див. про це: *Бурлака Г.* Помилковий адресат одного листа Івана Франка... // Записки НТШ. – Т. ССЛ. – Л., 2005. – С. 776–779.

Організаційна робота Грушевського у НТШ не всім припала до смаку. Почали накопичуватися претензії, про які з гіркою іронією Франко оповідав у листі до Б. Грінченка від 20 листопада 1901: «Були різні причини: одному не дано в пору задатку за будучу працю – вже йому кривда. Другому упімнено, що треба відробити взятий задаток – і сьому кривда. Третьому представлено, що коли взяв на себе обов'язок у Товаристві, то повинен сповняти його – і сей покрутив носом. [...] Звільна довкола проф. Груш[евського] лишилася тільки невеличка купка людей, що віддали цілу свою екзистенцію праці в Товаристві, посвятили йому всі свої сили, весь час» (т. 50, с. 177–178). Складається т. зв. «кліка» або «фамілія Грушевського», до якої, крім Франка, входили також В. Гнатюк, І. Груш, С. Томашівський – «А до фамілії Грушевського мене причислено, мабуть, тому, що я відчувився від усякого товариського життя, нікуди не заходжу, ні у кого не буваю, крім дому Грушевських, хоча сюди найчастіше мене ведуть справи Товариства або наукової роботи» (там само, с. 178). У НТШ розгорівся гострий конфлікт, який стривожив наддніпрянських українців. Франко у цитованому листі виразно декларує свою позицію, схвалює дії Грушевського, головною метою яких було впорядкування і розширення наукової роботи. Змальовуючи гротескную ситуацію, коли деякі члени виділу, захопившись дрібничковими інтригами, позивали Франка до мирового суду, він писав: «Я потрохи навіть тішуся з такого обороту справи, бо мені здається, що, збігаючи боковим рукавом, хвиля не буде така міцна в головній течії, зверненій проти проф. Грушевського» (там само, с. 177).

Грушевський чудово усвідомлював цінність Франка-письменника, його неперехідне значення для української культури, завжди схвально говорив про його творчість. Більшість письмових відгуків Грушевського про художні твори Франка з'явилися у «ЛНВ»: дві ширші рецензії – на повість «Для домашнього огнища» і на його поетичну збірку «Мій Ізмарагд»³¹ –

³¹ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2008. – Т. 11. – С. 259–265; С. 269–274.

обидві у 1898 році, а також одна бібліографічна нотатка з приводу чергового (четвертого) перевидання Франкового «Лиса Микити» у 1909 році³².

Перший же уступ рецензії на повість «Для домашнього огнища» ставить високі критерії оцінки твору: представляючи автора, критик називає його «однією з найвидатніших сил в нашій сучасній белетристі», а до майстрів вищого класу, на думку рецензента, необхідно ставити і високі вимоги, формуючи таким чином у фаховому літературознавстві та у читача певний естетичний еталон. Ця установка – виховувати свого читача якісними публікаціями – була засадничою у концепції нового журналу. Спочатку критик стисло викладає зміст аналізованого твору, окреслюючи основні сюжетні лінії та головних персонажів, потім починається власне аналіз твору за такими пунктами: наскільки вдалою є композиція; чи характери та поведінка персонажів скомпоновані достатньо органічно; чи закладена автором у повість якась ідея і чи працюють художні образи на ту єдину, загальну концепцію твору. «Починаючи з композиції повісти, – пише рецензент, – повинні ми признати, що уклад її незвичайно зручний, але zarazом і дуже штучний». Автор скупчив події у часовому проміжку двох діб, фабула стрімко розвивається з наростанням психологічного напруження. Через це повість читається з захопленням, однак читач відчуває і певну неприродність такого нагромадження фактів, збігу обставин. У цьому полягає перший закид критика: «Тратиться ілюзія правдивості, правдоподібності, бо [...] штука все має виводити більш-менш типове, не виключно виїмкове». Але Грушевський при цьому не враховує, що одним із основних способів впливу мистецтва є якраз згушення фарб, ущільнення подій, конструювання письменником характерів і ситуацій, які дали б змогу донести до читача ідею твору, зрештою, згідно з приписами ще давньогрецького мистецтва, досягти катарсису. Заради цього автор до певної міри деформує природний перебіг подій, – щоб

³² Там само. – С. 307.

підкреслити, увиразнити певні людські риси чи суспільні сюжети. У даній рецензії, як і в багатьох інших, Грушевський керується позитивістичними настановами, окрім того, критик багато уваги приділив психологізмові твору. Другим серйозним недоліком повісті рецензент вважає формалізований образ Анелі Ангарович: «Вона ходить, рухається, говорить перед очима читача, але її внутрішнє життя, її характер зістається неясним, незрозумілим читачеві, а може й самому авторові». І далі Грушевський пробує відшукати ключ до трактування поведінки Анелі, пильно приглядаючись до описів її зовнішності, до діалогів за її участю, інших художніх деталей, які б її характеризували. Він хоче зрозуміти, яку психологічну еволюцію мала пережити героїня, коли наважилася зайнятися своїм злочинним бізнесом. Тут Грушевський-критик виявляє не просто інтерес до психологізму в художньому творі, він вважає психологічну умотивованість характерів конче необхідною. Автор рецензії прагне зробити свої закиди переконливішими і пробує змодельювати розвиток характеру головної героїні у заданих обставинах по-іншому. Висновок його такий: або Анеля, зламана обставинами, терпіла важкі душевні муки, або це – аморальне створіння, «безсердечна, тупа скотина». Образ, змальований Франком, не відповідає, на думку Грушевського, ні першому, ні другому варіантові. «В результаті характер Анелі стає суперечним, загадковим. Або він схилений у автора, або автор не зумів його відповідно виставити, умотивувати вчинки, перевести психольогію». Проте – і це влучно підмітив Грушевський, – драма Анелі розкривається через сприйняття інших персонажів, насамперед капітана Ангаровича. Суть закидів критика зводиться до одного: літературний твір має підносити високоморальні ідеали

Загальний висновок рецензії Грушевського (до речі, єдиної в тогочасній пресі), цілком доброзичливий: повість написана «талановито, інтересно», «українсько-руська література в ній набуває нову гарну вкладку від автора, що дав їй уже стільки замітних утворів».

Наступна рецензія Грушевського – на збірку Франка «Мій Ізмарagd». Значну її частину займає послідовне, розділ за розділом ознайомлення читача зі змістом збірки, тобто, інформативна функція тут превалує. Звертає на себе увагу шанобливе ставлення до поета, доброзичливий оповідний тон рецензії.

Розмову про збірку критик починає не з гостроактуальних поезій першого розділу «Поклони», значною мірою детермінованих суб'єктивними чинниками, а із спокійніших розділів II–IV, тобто, з тієї частини книжки, яка безпосередньо навіяна темами старої літератури. У ході такого ознайомлення рецензент відзначає найбільш вдалі твори, стисло їх характеризує, зрідка наводить повністю. Не оминає він і прорахунків поета, звертає увагу на те, наскільки вдалою є поетична форма твору, а також на теми поезій. Грушевський називає ряд творів, які, на його думку, «не конче гармонізують з загальним тоном сеї збірки[...], у якій панує тепле гуманітарне почуття, ідея діяльної любови і справедливости». Розмову про розділи «Паренетікон», «Притчі», «Легенди» М. Грушевський підсумовує так: «Найліпше удались ті власне, де вложена якась сучасна, суб'єктивна думка автора, або де гномічна тема вложена в якийсь поетичний образ; там, де автор передає готову, ходячу гадку, вона часом виглядає сухо, ба навіть банально».

Далі рецензент переходить до інших розділів книжки. Очевидно, перший розділ, де підряд уміщено справжні поетичні шедеври Франка – «Поет мовить», «Україна мовить», «Рефлексія», «Сідоглавому» та інші, – справив величезне враження на Грушевського. Вірш «Сідоглавому», наприклад, він подає повністю, пояснюючи обставини його створення, і називає «найліпшою і найудатнішою відповіддю автора» на нападки, яких зазнав поет за свою передмову «Дещо про себе самого» у 1897. Також критик особливо відзначає вірш «Декадент» саме за здорове, бадьоре почуття, яким перейнятий цей твір. Напрочуд вдалими вважає критик і останні два ліричні вірші розділу «Поклони», насамперед «Моїй не моїй». Так само детально і з щи-

рою симпатією до автора Грушевський розглядає твори останніх двох розділів – «По селах» і «До Бразилії».

Наприкінці Грушевський пише про те, що зміст збірки надто різномірний, щоб враження від неї обмежились почуттями вселюдської любові й ніжності, які задекларував Франко у передмові, ці враження значно багатші. Підсумок рецензії: «Книжечка навіть при деяких слабших річах становить дуже цінну вкладку автора в поетичну скарбницю нашої літератури».

Ще одна публікація – коротка бібліографічна нотатка про чергове (четверте) видання поеми «Лис Микита». Не зважаючи на специфіку цього мініатюрного жанру, Грушевському вдалось у двох коротких абзацах красномовно описати головні прикметні риси франкового твору. «Чудова поема», «високий талант», «незрівнянний гумор», «одна з найпопулярніших книжок у Галичині», «прегарна книжка для дітей, вона перечитується дозрілими людьми все з новою і новою насолодою» – такий емоційний ключ цієї інформації. Тут же автор підкреслив, що «Лис Микита» набуває все ширшої популярності за межами Галичини, «в Україні російській», а також сказав про необхідність нових, кращих ілюстрацій.

У тогочасному листуванні Грушевського знаходимо кілька принагідних позитивних згадок про творчість Франка. Наприклад, у вересні 1902 подружжя Грушевських надіслало з Криворівні листівку з таким текстом: «Прочитавши і посмакувавши «Цідрім цім цім», gratулюємо з тої причини!!!!»³³. Йдеться про сатиричний вірш Франка «Трагедія артистки», надрукований саме тоді у свіжому числі «Літературно-наукового вісника».

Чимало подробиць до з'ясування взаємин двох великих українців додає щоденник Грушевського 1904–1910 років³⁴. Красномовним є навіть той факт, що Франко у цьому записнику згадується найчастіше, біля 200 разів – більше навіть, ніж найближчі родичі Грушевського. Щоденник дає змогу відчутти

³³ Листування Михайла Грушевського... – Т. 1. – С. 89.

³⁴ ЦДАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. Далі посилання на це джерело подаємо у тексті: Щоденник, номер аркуша.

неймовірно напружений тогочасний ритм роботи, також тут можна спостерегти зародки кризи, яка згодом настала у їхньому спілкуванні. Грушевський не лукавив із собою, коротко записуючи події, однак, не вважаємо ці записи об'єктивними, тому використовуємо їх слід по змозі паралельно з іншими документами.

Назверх, Грушевський нібито значно стриманіший і менш чутливий, аніж Франко, однак щоденник порушує цей усталене уявлення. Наприклад, на всі зміни у поведінці Франка професор реагував надзвичайно сильно і емоційно, інша справа, що його вдача не дозволяла виносити це на люди. Ось запис від 19 січня 1906 р.: «...Лукіянович оповів дику пригоду – що Вас[иль] Левицький вдарив в лице Франка. Я почув фізичний біль, почувши се!! Страшні люде! Так як би мені хтось зробив якусь болючу образу!» (Щоденник, арк. 103).

Для «розрядки» після загальних зборів НТШ 4 квітня 1904 Грушевський загітував Франка перепочити разом: «Намовив Франка і позичив йому грошей трохи, й поїхали [...] по полудни до Італії». Венеція, Рим – колеги подорожували «дев'ять днів і десять ночей». Деякі незабутні фрагменти подорожі Франко описав у нарисі «Римські враження» (т. 50, с. 549–552). Верталися назад порізно: спочатку до Відня поїхав Франко, а через день – Грушевський (Щоденник, арк. 42 зв.–43 зв.).

Після повернення до Львова Франко, зокрема, редагує німецький переклад першого тому «Історії України-Руси» Грушевського, він перевантажений роботою: «За хворобою Гнатюка на моїх плечах завис увесь «Л[ітературно-науковий] вістник», зависла маса іншої коректи, та й Грушевський кричить, щоб лагодити для «Записок» статтю (про Антона Шашкевича, короля балагулів), та й рецензії [...], а думок не стає за вічною коректурою» (лист до А. Кримського від 22 лютого 1904, т. 50, с. 237). Влітку того ж року Франко і Грушевський беруть участь в українознавчих курсах для наддніпрянської молоді; у вересні 1904 Франко на прохання Грушевського перекладає німецькою мовою його статтю про перше десятиріччя роботи НТШ – для публікації В. Ягичем.

У листі від 23 січня 1905 до М. Зубрицького, який планував написати статтю про діяльність Грушевського, Франко звертає його увагу на необхідність підкреслити принципову вагу «того, що заініційовані проф. Грушевським взаємини між Галичиною і Україною уперве були поставлені не лише на легальній, але на офіційно санкціонованій дорозі. [...] І далі треба піднести річеву різницю праці проф. Гр[ушевського] і його попередників: Куліш – безцільне і безпрограмове дилетанство [...], Драгоманов – головно політика і вироблення критичного світогляду, Гр[ушевський] – практична наукова робота, не чужа й практичних політичних питань» (т. 50, с. 261).

Несподівано на початку того ж таки 1905 виринає тема минулорічної поїздки до Італії: Франко пускає поголос, нібито вони з Грушевським їхали у вагонах різного класу. Грушевський одразу обговорив цю ситуацію з Франком при В. Гнатюкові, однак це не зупинило обивателів, ласих до пліток. Згодом до цього додалися розмови про те, що Франко перебуває під постійною «пресією» професора, змушений через матеріальні причини коритися тисковій й виконувати ті роботи, яких не робив би з власної волі. Ці чутки обурили Грушевського, у червні він знову почав відверту розмову у ширшому колі, і мав з неї ще більше невдоволення, тому що Франко нічого не заперечив і не сприйняв ці претензії всерйоз (Щоденник, арк. 81 зв.). Приблизно тоді ж Франко пише дружині: «Я вікт увесь дістаю від Груш[евських], снідання присилають, а обідаю і вечеряю у них» (лист з початку серпня 1905, т. 50, с. 271).

У той же час спільна робота триває. Франко, зокрема, закінчує переклад німецькою мовою «Історії» Грушевського, включається в газетну полеміку навколо справи українських приватних гімназій, слідом за Грушевським обстоюючи їхню першочерговість для громади порівняно з національним театром³⁵. У НТШ

³⁵ Львівський театр і народна честь // ЛНВ. 1905. – Т. 29. – Кн. 2. – С. 122–132; Т. 35. – С. 337–347; До сього фактичного спростування... // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4. – С. 80–86; та ін.

і «ЛНВ» Франко з Грушевським ведуть спільну лінію. Вони намагаються нейтралізувати намір деяких молодших членів Товариства вивести їх обох з управи. Також навесні 1905 на зустрічі «фамілії» було вирішено перенести ЛНВ зі структури НТШ до «Видавничої спілки» і таким чином увільнити журнал від внутрішньої цензури. Під впливом політичних змін у Росії наприкінці жовтня 1905 Грушевський вперше «висловив гадку про перенесення до Києва ЛНВ і Зап[исок], але гадку сю і Фр[анко] з Гнат[юком], і Матушевський прийняли зимно» (Щоденник, арк. 92). Фактично, впродовж всього 1906 Грушевський переконував і львівських соратників, і наддніпрянців у тому, що «ЛНВ» необхідно перенести до Києва. Франко увесь час висловлював скептицизм щодо цього проекту. Він, звичайно, розумів неможливість, у випадку таких змін, своєї подальшої широкої участі у редагуванні «ЛНВ», а це серйозно підривало його фінансове становище, тому й намагався чинити тихий спротив. Адже ще 20 листопада 1901 у листі до Б. Грінченка писав: «І так моя екзистенція висить на редакції «Вісника», за яку я одержую 100 гульденів місячно. [...] «Вісник» — се головна нитка, яка в'яже мене з Товариством. Не стане його, то я буду мусив шукати собі іншого хліба, бо наукова робота давала мені досі не сповна 20 гульд. місячно» (т. 50, с. 186).

Не співчували й кияни планам Грушевського очолити всеукраїнське періодичне видання в Києві чи Петербурзі. Погано приховане бажання не допустити впливу галичан на наддніпрянське громадське життя спричинило гостру заяву, підписану членами «фамілії», в газеті «Громадська думка». Зі щоденникових записів Грушевського видно, що ні Гнатюк, ні Франко не були прихильниками радикалізму в стосунках з киянами, наполіг на цьому саме професор. Справу перенесення «ЛНВ» Грушевський поставив на розгляд управи НТШ і «Видавничої спілки» у жовтні 1906. «Франко сидів як маринований... І так я оден мусив сам собі давати репліки» (Щоденник, арк. 131, запис від 4.X.1906 р.).

Франко зрозумів, що залишити «ЛНВ» у Львові не вдасться. Львовом знову поповзли чутки про «затирання» Франка Грушевським, про образи на професора. У листопаді 1906 Франко вирішив відсвяткувати своє 50-річчя, підготовку «комерсу» провадив В. Гнатюк в таємниці від Грушевського, аж в переддень свята йому було вручено запрошення. Грушевського це дуже зачепило, й він висловив претензії В. Гнатюкові. Той опирався, і тоді професор знову висловив «ще й деякі інші свої жалі і болісті», а потім скаржився Д. Лукіяновичу на нещирість приятелів. Д. Лукіянович доводив, що В. Гнатюк щирий, а від Франка «не можна вимагати ані консеквенції, ані міри. [...] По обіді приходив Франко і ми ще з ним поговорили на тему щирости. Хоч не змінить се сих людей, та я трохи виговорився й мені стало легше» (Щоденник, арк. 136 зв., запис від 30.XI.1906 р.). Цю ситуацію, вочевидь, можна трактувати як ще одне підтвердження відомого факту, що психічне захворювання Франка не розпочалося у нього раптово з початком 1908 року, а страшні симптоми були помітними задовго до того.

Із січня 1907 «ЛНВ» почав друкуватися у Києві. Франко цілком добре розумів, що з погляду загальноукраїнської «політичної доцільності» таке рішення було логічним. «Він [Грушевський. — Г.Б.] переніс друк “Літ[ературно]-наук[ового] вістника” і деяких видань Спілки до Києва головню задля того, що на наші видання, пересилані з-за границі до Росії, наложено високе мито» (лист Франка до Ю. Яворського від 9 січня 1907. — Т. 50. — С. 310).

У 1907 р. Франко продовжував виконувати інтелектуальні замовлення Грушевського у справах, що мали ключове звучання у громадському житті України. У січні цього року, у період боротьби Грушевського з наддніпрянським партикуляризмом, коли Б. Грінченко і С. Єфремов видавали у Києві на противагу «ЛНВ» свій журнал «Нова громада», Франко в оглядах літературного життя для «Ради» гостро критикував цей журнал, що стало однією з причин розриву С. Єфремова з Грушевським та з «ЛНВ». У лютому Франко захищав Грушевського як головного

редактора «ЛНВ» від нападок І. Нечуя-Левицького (його стаття «Сьогочасна правописна мова в Україні» // Україна. — 1907. — № 1. — С. 1–49) з приводу мовно-літературних вад у виданнях НТШ. Як видно з Франкового листа з лютого 1907 (т. 50, с. 319), він не вважав за потрібне втручатися в цю полеміку після вичерпної, на його думку, відповіді Грушевського («Про мову» // Рада. — 1907. — 9, 11 січня, 7 лютого, 2, 11 березня). Однак професор наполіг, і Франко довгий час працює над рецензією на перший том «України», котра включила й аргументовану відповідь І. Нечуєві (т. 37, с. 242–248).

У 1907 Франко досить активно листується з Грушевським, насамперед у справах «ЛНВ» (збереглося 15 листів). Однак, обсяг цієї участі ніяк не міг зрівнятися з попередніми роками. У щоденнику Грушевського за цей самий час знаходимо чимало нарікань на індивідуальне ставлення Франка до «ЛНВ»: «Закликав Франка, але він для «ЛНВ» нічого не зробив» (запис від 25.II.1907 р.); «Масу часу і ще більше уваги забирає ЛНВ, і дразнить іще повна пасивність і апатія до нього Франка — по кілька разів приходиться пригадувати про одну річ, посилати, нагадувати, і все, розуміється, в найгрішнішій формі (запис від 9.III.1907 р.). Ці зусилля Грушевського, однак, увінчалися помітним для української культури результатом: Франко допрацював і дав для публікації у «ЛНВ» свою оригінальну розвідку про Данте, «яка з волі головного редактора [Грушевського. — Г.Б.] одержала титул “Середні віки і їх поет”» (т. 12, с. 7), а також низку перекладених фрагментів «Божественної комедії». Ці матеріали зайняли 3–12 книги «ЛНВ» 1907 року.

Невдовзі й самі львівські редактори «ЛНВ» переконалися, що творчий осередок редакційної роботи перенісся-таки до Києва. Ані Франко, ані Гнатюк не могли через ряд причин так легко знятися і переїхати в іншу державу заради продовження роботи у ЛНВ, фінансові ж спроможності НТШ не давали змоги тримати на старому рівні оплату кадрів і одночасно підключати до роботи нових людей. Хоча Грушевський і намагався залаго-

дити гостре фінансове питання, однак марно: його ідея перевести Франка на поаркушну оплату не могла задовольнити людину, яку обсідали хвороби, і яка втрачала колишню надзвичайну працездатність.

Для збереження поступального руху НТШ, яке одночасно виконувало наукову і громадсько-політичну функцію, треба було залучати нових людей, нехай і зі скромнішими, як у Франка, талантами. Грушевський змушений був іти на те, щоб поволі й обережно відсувати Франка, залучаючи до роботи М. Мочульського, І. Кревецького, І. Джиджору, М. Євшана, М. Залізняка, В. Дорошенка – вони й склали нову «фамілію» Грушевського. «Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва і цілим ділом орудує проф. Груш[евський], моє дотеперішнє редакторство (разом з пенсією по 200 корон на місяць) зробилося фікцією, і я попросив Грушевського звільнити мене з неї. Він радо згодився, і я тепер, не хотючи вішати зуби на кілок, мусив впрошуватися в співробітники “Діла”» (лист до Є. Трегубова від 30 листопада 1907, т. 50, с. 339–340). Нібито все у цьому питанні вирішено – аж ні. Ось запис Грушевського від 7 лютого 1908: «Заходив Фр[анко] і дуже здивував, сказавши, що побирав платню собі по-давньому і в сім році» (Щоденник, арк. 178 зв.).

Друга половина 1907 року була позначена для Франка гострими образами на Грушевського через невидрук «Історії української літератури», своє бачення ситуації він виклав у листах до Є. Трегубова і Ф. Вовка (т. 50, с. 337–338, 342). У щоденнику Грушевського, проте, немає ніяких особливих інформацій щодо цього, а тим більше «підступних планів»: у жовтні на засіданні філологічної секції «Франко реферував свою історію літератури», зате в середині листопада до Грушевського доходять поголоски «про розрив, що я відібрав редакцію від Франка, не хочу друкувати “Історію літератури” і показав явну неухвагу при її реферуванні» (Щоденник, арк. 166 зв., запис від 21 листопада). Грушевський тут же, в присутності Франка і Томашівського укладає текст заяви, де спростовуються чутки про погіршення

стосунків між ним і Франком, про зміни у складі редакції «ЛНВ», а також говориться, що Франкова «Історія літератури» після її завершення буде друкуватися у «ЛНВ». Заява за підписом їх обох друкується у «Ділі» (1907. 5. XII. № 262. С. 2) та у «Раді» (1907. 25. XI. № 265. С. 4), а у листі від 17 грудня 1907 р. Франко виправдовується перед Ф. Вовком, нібито він підписав заяву «по своїй слабості» (т. 50, с. 342). На початку січня 1908 р. у листі до Грушевського Франко цілком розважно пише: «...моя історія літератури вимагає ще основної переробки, і до друкування її не можна буде приступити так швидко, тим більше, що я іноді дуже мучуся головними болями та нервовим подразненням і роблюся цілими тижнями нездібним до ніякої умової праці, крім хіба чисто механічної. А видання історії літератури не спішне для мене; поки не оброблю добре, не дам її з рук...» (т. 50, с. 347). Від цього часу у взаєминах Франка з Грушевським бачимо все менше творчих моментів, натомість взаємна настороженість зростає.

З часу загострення Франкової хвороби (з березня 1908 р.) у щоденнику Грушевського є записи про його відвідини хворого поета, а потім і про Франкові візити, які часто супроводжувалися його фантастичними візіями. У квітні 1908 р. після певних вагань Грушевський публікує у «ЛНВ» статтю «Недуга д-ра Івана Франка». Мабуть, не останньою спонукою цієї публікації було бажання попередити громаду про можливі проблеми у Франковій поведінці. «Я був свідком, – згадував М. Мочульський, – як одного разу на засіданні історичної секції Наукового товариства ім. Шевченка серед дискусії Франко на запит Грушевського, звідки він це зачерпнув, відповів, що дійшов до того надприродним шляхом. А так мова його була зовсім нормальна, міркування зовсім розумні й логічні, і коли б не ці хвиливі душевні провали, ніхто б і не помітив, що розмовляє з людиною, психічно надвередженою. Нічого й дивуватися, що сама вдача Франкова значно змінилася під впливом перебутої недуги. Він став якийсь draжливий, підозрілий, якийсь наче задрісний, що відбилося

і на його відношенні до писань Грушевського. Хвороба сильно підвищила авторську амбіцію Франка, й він, колись таки скромний щодо власних заслуг, став тепер дуже чутливий на оцінку своїх творів. Можна, отже, уявити, яке в високій мірі прикре було становище Грушевського й інших членів Наукового товариства, коли доводилося оцінювати й ухвалювати до друку працю свого знаменитого співробітника, яка мала на собі виразні сліди хвороби»³⁶. Не дивно, що від 1908 року Грушевський почав дуже обережно ставитися до творів Франка, адже неадекватність його поведінки не могла не позначитися на його писаннях.

У липні 1909 р. на засіданні секції НТШ Франко запропонував для друку віднайдену ним поему А. Міцкевича «Wielka Utrata». Грушевський «спитав, відки знає [що це твір Міцкевича. — Г.Б.], сказав, що Міцкевич сам прийшов і сказав» (Щоденник, арк. 281 зв., запис від 1 липня 1909 р.). «Михайло Грушевський був у клопоті, як повестися супроти Франка, і просив мене, щоб я переглянув рукопис і сказав йому свій осуд про нього. [...] Я прочитав скоренько [...] й написав свій осуд Грушевському, що “Wielka Utrata” — це неграмотний твір невідомого автора, а передне слово Франка показує, що залізні обручі його логіки розхитані»³⁷.

Грушевський намагався уникати публічних розмов про незгоди між ним і Франком, але це не давало результатів. Франко нарікав на Грушевського багатьом людям у Львові, Києві, Петербурзі. На початку квітня 1909 Франко несподівано приїхав до Києва і справив гнітюче враження на всіх, з ким йому довелося спілкуватися. «Трегубов страшенно убитий і остерігав, що Фр[анко] не добре до мене настроєний» (Щоденник, арк. 261, запис від 4 квітня 1909). Однак вже 7 квітня «несподівано зрана прийшов Франко, дуже дружлюбний; очевидно, йому не стало

³⁶ *Дорошенко В.* Іван Франко в моїх спогадах // Спогади про Івана Франка. — Л., 1997. — С. 404–405.

³⁷ *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя... // Там само. — С. 390.

грошей, поїхали з ним в контору, видали йому 150 руб., потім з ним поїхали до книгарень, [...] а потім я одвіз його до Чикаленка» (Щоденник, арк. 262, запис від 7 квітня 1909)..

Далі при такому здоров'ї працювати у керівних структурах НТШ Франко не міг, і Грушевський змушений був 1 травня 1909 вивести його з дирекції Видавничої спілки.

Попри хворобу, Франко продовжував творити, у часи полегшення робив доповіді на засіданнях секції, подавав статті й переклади до «Записок НТШ». У записах Грушевського є згадки про такі виступи у грудні 1909, а також свідчення, що Франко робить значно краще враження, лише дуже змарнів. «Зрана була секція, Фр[анко] читав свою статтю – неінтересну, але “здраву”, і реферував опис Свенціцького...» (Щоденник, арк. 316 зв., запис від 20 грудня 1909). У наступні роки, однак, ставлення Франка до Грушевського набуло, здається, незворотнього негативного розвитку.

У конфлікті в НТШ 1913, який призвів до відставки Грушевського з посади голови Товариства, Франко був на боці його супротивників, які на цей раз склали переважну більшість. «Навіть в однім з останніх своїх листів, писаних до мене [В. Дорошенка. – Г.Б.] 4 листопада 1915 року, не міг Франко здержатися від терпких слів на адресу Грушевського з приводу виданих «Союзом визволення України» його популярних брошур» (Дорошенко В. Іван Франко в моїх спогадах / Спогади про Івана Франка. Л., 1997. С. 405). Йдеться про уступ з Франкового листа, де він роздратовано говорить про «фальшиві історичні конструкції проф. Груш[евського], яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кождий історик» [т. 50, с. 432]. Ця фраза, цитована безліч разів, була для радянських дослідників чи не головним аргументом ворожих взаємин Франка з Грушевським.

У той же час, ніхто з фахових істориків материкової України довгий час не мав відваги об'єктивно вивчити справді цікаве питання сприйняття й оцінки Франком-науковцем основних постулатів історичної концепції Грушевського. Цю лакуну

заповнили українські діаспорні вчені, насамперед Л. Винар та О. Домбровський. З'ясовано, що Франко і Грушевський справді мали ряд розходжень у питаннях українського історичного процесу. Всі вони сформульовані Франком у дослідженні «Причинки до історії України-Руси. Часть перша» [вперше частини праці публікувалися в «Ділі», «Науковому додатку до «Учителя» у 1911–1912, повністю видана окремою книгою 1912; т. 47, с. 417–548]. Це, фактично, єдина спеціальна праця Франка про доробок Грушевського-історика, рецензія-студія, автор якої зазначає: «Я також далекий від претензії дати повний розбір та оцінку сеї величезної праці нашого невтомного ученого, але в своїх критичних увагах буду зупинятися тільки на деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими дослідженнями виробилися відмінні погляди, або де покажеться можливість доповнити де в чім те, що зробив проф. Грушевський, або хоч би тільки зазначити недогляди в його праці» [т. 47, с. 420]. Крім того, Франко залучив до розгляду і дві інші великі праці Грушевського: «Очерк истории украинского народа» (1904) та «Ілюстровану історію України» (1912).

Назвемо основні обговорювані Франком позиції. Скіфський період історії України він вважав за потрібне подати значно ширше, ніж це зробив Грушевський. Основним джерелом свідчень про скіфів обидва учені справедливо вважали історичне оповідання Геродота. Дорікнувши Грушевському за недостатньо детальне опрацювання оповідань античного історика, Франко майстерно переказав великі за обсягом уступи, де Геродот описує скіфський етнографічний матеріал, інформацію про розселення скіфів та гідрографічні дані їхнього краю. Фактично, у розмові про скіфів, а далі й про антів, Франко не стільки полемізує, як доповнює інформації, які містяться у працях Грушевського. Жорсткішою стає наукова суперечка, коли мова заходить про легендарного князя Кия. Франко стає на шлях повної довіри до літописного оповідання про засновника Києва та його похід на Царгород, в той час як Грушевський ставить ці свідчення під сумнів.

Франко був завзятим прихильником норманської теорії про походження Русі. На його переконання, вся початкова частина найстарішого літопису аж до хрещення Володимира є династичною сагою норманського походження. Грушевський же, детально розглянувши наукову літературу з цього питання, приходиться до висновку, що Русь існувала задовго до часів, коли сюди прийшли норманські воїни.

Франко не погоджувався з Грушевським у питанні про час і місце хрещення князя Володимира: його версія базувалася на записці болгарського хронографа, де йшлося про те, що Володимир хрестився у Корсуні.

Цікаві зауваження Франка про генезу найстарішого українсько-руського літопису. Також він доводить, що деякі частини літопису виявляють характер віршованої форми; на доказ своєї думки Франко реконструював віршами епізод про напад печенігів на Київ 986 як зразок найстарішої української пісні.

Слушно зауважив Франко скупість відомостей у VII томі «Історії України-Руси» про козацькі походи в Молдавію другої пол. XVI ст. Цілком справедливо Франко говорить про неабияку вагу взаємин козаків з молдавськими правителями у тогочасній політиці України. Також не погоджується Франко з мотивацією Грушевським дій Б. Хмельницького під час визвольної війни. Грушевський обстоював думку, що на початку 1648 Хмельницький воював виключно в обороні приватних прав, а народ спочатку був для нього лише як знаряддя для досягнення цієї мети. Свої погляди, як пише Грушевський, гетьман змінив під впливом патріарха Паїсія та гуртка київської інтелігенції. Франко ж обстоює думку, що Хмельницький з самого початку був свідомий своєї визвольної місії.

Ще раз критично висловлюється Франко про специфіку методології наукових досліджень Грушевського: «Автор кладе головну вагу на аналізуванні історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів, от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визнач-

ні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими» [т. 47, с. 453–454]. Разом з тим, тонкий психолог, Франко влучно спостеріг особливості вдачі історика й пов'язав їх зі стилем його писань: «Грушевський – знаменитий організатор, а агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають “увлечение”. Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати “холодною прозою”» [т. 47, с. 453].

У цілому ж, праця Франка «Причинки до історії України-Руси. Часть перша» є справді глибокою науковою рецензією. Попри високу загальну оцінку доробку Грушевського-історика, вона містить низку важливих зауважень, які цілком вкладаються у рамки наукової полеміки. Метою цієї критики було – «дати імпульс до дальшої дискусії, яка може вийти на користь і самого автора, і його праці, і духового розвою всеї нашої суспільності» [т. 47, с. 455]. З приводу цієї полеміки сучасні історики констатують, що Франко у багатьох моментах, особливо в подробицях, мав рацію, але при зверненні до більших проблем і концепцій історичної науки не дорівнювався Грушевському саме через дещо іншу спрямованість свого таланту.

Крім суто наукової вартості, розвідка Франка звертає також нашу увагу ще однією властивістю: написана 1911–1912, коли психічне здоров'я Франка було підірване, вона, проте, відзначається струнким, послідовним викладом, позбавлена суб'єктивних претензій до рецензованої праці та її автора. Викладаючи свої зауваження, Франко не скупиться також і на справедливу похвалу науковому доробку, громадській діяльності Грушевського, наголошує, що його «колосальна праця [...] побудована на таких міцних і широких основах, яким не страшна ніяка критика» [т. 47, с. 455]. Натомість, у кількох інших публікаціях

Франка приблизно того ж часу натрапляємо і на деякі надумані, дрібні причіпки і докори на адресу Грушевського, в основному з приводу некоректного, на думку Франка, редагування його текстів: наприклад, у замітці про збірку «Давне й нове» [Неділя, 1911, № 19; т. 38, с. 488–490], у передмові до розвідки «Молитва за ворогів» [датованій автором 1912; т. 39, с. 161–162].

Не зважаючи на ці особливості останніх років життя Франка, його подвижницька праця здобула у Грушевського найвищі епітети. Зокрема, це виразно простежується у цілій низці публіцистичних виступів ученого. 1909 у газеті «Село» Грушевський розпочав серію популярних статей під назвою «Історичні портрети» саме зі статті «Іван Франко» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Т. 3. – Л., 2005. – С. 288–289). Ця «українська народна ілюстрована газета для селян і робітників» виходила щотижня у Києві у 1909–1910, фактичним керівником видання був Грушевський. У названій невеличкій публікації автор, дуже коротко окресливши біографію Франка, основний акцент робить саме на його літературній спадщині: «Франко уславився насамперед як прегарний поет, автор гарних оповідань і драм з галицького життя» (там само, с. 289), тут же подається чималий перелік Франкових видань художніх творів, які можна було придбати на той час у Києві.

Красномовною є назва наступної статті Грушевського про Франка – «Сорокалітній подвиг». Крім «ЛНВ», вона була тоді ж, 1913 року, передрукована ще й у газеті «Рада» (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т. 2. – С. 464–465).

Про смерть Франка Грушевський дізнався, перебуваючи на засланні у Казані. У листі до М. Мочульського від 7 червня (25 травня) 1916 він писав: «Прикра вість про смерть Франка, збентежила вона мене, хоч якою руїною був він в останніх літах!» (Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р.Дзюбан. Л., 2004. С. 69). Грушевський подає у журнал «Украинская жизнь» (1916. № 6. С. 12–18) статтю «Светлой памяти Ивана Франка», де підкреслює універсаль-

ність Франкового таланту, його «незрівнянну різнобічність та продуктивність» (цит. за вид.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Л., 2005. – Т. 3. – С. 481).

Через десятиліття після цього, у 1926 Грушевський зініціював спеціальне число журналу «Україна», приурочене до роковин смерті Франка, помістивши там і свою статтю «Апостолові праці». Своєрідною є форма цієї статті: основний виклад присвячено громадській діяльності Франка, але текст рясніє розлогими вставками цілих його віршів та поетичних фрагментів. Вони щоразу слугують остаточним, найвиразнішим і найпереконливішим аргументом у непростих колізіях Франкової біографії. З великою прихильністю, розумінням і пієтетом говорить Грушевський про Франка, віддаючи йому належне як великому українському письменнику, науковцеві, трудівникові й громадянину. Водночас, стаття «Апостолові праці» містить низку особистих спогадів про спільну роботу, про ряд важливих і складних моментів Франкового життя, і у цьому також її чимала вартість.

Під час відзначення свого 60-річчя (1926) Грушевський закінчив промову рядками зі знаменитого прологу Франка до поеми «Мойсей». Це ще один доказ того, що глибинні, основні почуття Грушевського щодо Франка – висока оцінка його як письменника, науковця, громадського діяча, схилення перед його талантами і працьовитістю, розуміння чільного місця Франка в українській культурі.

Серед численних свідчень сучасників про взаємини Франка з Грушевським виділяється свідчення дочки письменника Анни³⁸. Згаданий кілька разів наче побіжно, Грушевський у цих спогадах постає справжнім лихим демоном Франкового життя. Не забуваймо однак, по-перше, що писалися ці спогади у 1955 році у Канаді, де Анна жила з родиною, збиралася й таки приїздила згодом до Львова, і зараз неможливо визначити, що написано

³⁸ *Франко-Ключко А.* Останній поцілунок // Іван Франко у спогадах сучасників. – Л., 1956. – С. 389–406.

широ, а що під тиском кон'юнктури чи органів служби безпеки. По-друге, в основному у спогадах йдеться про 1894–1907 роки, коли Анна ще була недорослою (вона народилася у 1892 році), тому це фактично ретрансляція чужих настроїв і чужого бачення, найімовірніше – відображення материного сприйняття ряду подій. Мати ж, як вже говорилося, неприязно ставилася до М. Грушевського. Низка тверджень Анни виразно несправедливі й легко спростовуються відомими фактами. Наприклад, вона пише про те, що після приїзду Грушевського до Львова саме Франко «дав йому моральну опору і допоміг зайняти місце в “Науковім тов. ім. Шевченка”»³⁹, в той час як Франко не був тоді ще членом цього товариства; Грушевський «жениться з донькою священика, що дало йому зв'язки і плечі» – на момент одруження з Михайлом львівська вчителька Марія Сильвестрівна Вояковська була вже сиротою. Зовсім безпідставним і примітивним виглядає твердження Анни про те, що «Грушевський в 1907 році, щоб вибити ґрунт з-під ніг тата остаточно, вимагає перенесення редакції «Літ.-наукового вістника» до Києва»⁴⁰, у той час як мотиви були значно вищі: на часі було створення загальноукраїнського культурологічного журналу, тай й «вимагати перенесення» Грушевському не було від кого, адже левову частку організаційної й менеджерської роботи, дуже непрості, він робив сам. Не вважаємо доречним саме тут детально полемізувати з текстом А. Франко-Ключко, лише хочемо підкреслити, що його відмітною рисою можна назвати послідовне зміщення акцентів і пересмикування фактів. Виразно упереджене ставлення авторки спогадів до Грушевського примушує науковців дуже обережно ставитися до цього документа.

Взаємини Франка і Грушевського мають тривалу історію, впродовж якої були періоди щирої приязні, згідної співпраці, спільних успіхів у поступу української справи – і розхолодження, знеохочення, різною мірою взаємних докорів. Усі такі пово-

³⁹ Там само. – С. 397.

⁴⁰ Там само. – С. 404.

роти й ситуації можна і треба не просто констатувати по змозі об'єктивно, але і намагатися знайти їхні причини. Зрозуміти позицію, мотиви вчинків таких великих людей – а велич цих діячів неможливо ставити під сумнів, – означає глибше пізнати той час, відтворити ряд історичних подій і обставин, подивитися на них неупередженим зором.

Основна бібліографія теми «Іван Франко і Михайло Грушевський»

1. *Александрова Г.* Іван Франко та Михайло Грушевський: теоретичні проблеми порівняльних досліджень // Франкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Дрогобич, 2007. – С. 5–15.

2. *Антонович М.* Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 293–300.

3. *Винар Л.* Історичні праці Івана Франка // Збірник української літературної газети за 1956 рік. – Мюнхен, 1957. – С. 48–63.

4. *Гирич І.* Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Дрогобич, 2007. – С. 590–642.

5. *Гирич І., Тодійчук О.* Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр. // Франкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Дрогобич, 2007. – С. 643; Фрагменти «Щоденника» М. Грушевського, де згадується І. Франко. – Там само. – С. 643–674.

6. *Гирич І.Б.* М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 35–67.

7. *Денисюк І.* Фольклористичні концепції М. Грушевського й І. Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 229–234.

8. *Домбровський О.* Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 122–131.

9. *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 781–783.

10. *Калина В.* До питання про політичні й літературні стосунки І. Франка та М. Грушевського // Тези доповідей та повідомлень респ.

наук. конференції «Іван Франко і національне відродження» (Криворівня, 1991). – Івано-Франківськ, 1991. – С. 71–72.

11. *Квіт С.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 61–70.

12. *Корнійчук В.* «Історія України-Руси» М. Грушевського в рецензії І. Франка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 93–96.

13. *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 147–149.

14. *Тельвак В.* Проблема «Франко – Грушевський» в українській історіографії // Український історик. – 2006–2007. – № 4/1–2. – С. 183–199.

15. *Франко А.* Співпраця М. Грушевського та І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 35–38.

16. *Франко-Ключко А.* Останній поцілунок // Іван Франко у спогадах сучасників. – Л., 1956. – С. 389–406.

17. *Франко З.* Михайло Грушевський і Іван Франко // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 291–296.

18. *Франко З.* Михайло Грушевський і Іван Франко // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 278–292.

Галина Бурлака, Ігор Гирич. Франко и Грушевский: попытка объективной характеристики

История взаимоотношений двух знаменитых деятелей украинской культуры прослежена в хронологической последовательности на основании документов. Целый ряд фактов вводится в научный обиход впервые.

Ключевые слова: биография, история украинской культуры конца XIX – начала XX веков.